

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: БІЖЕНЦІ, ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ, ОБМІН НАСЕЛЕННЯМ

У статті розглядається проблема біженців та військовополонених на західноукраїнських землях у 1939–1940 рр.

Ключові слова: війна, військовополонені, біженці, переселення.

Проблема обміну та переселення населення у 1939–1941 рр. в результаті розмежування сфер впливу між СРСР та Німеччиною лише частково висвітлена в сучасній українській історіографії. Окремі аспекти демаркації радянсько-німецького кордону та їх наслідки для населення західноукраїнських земель аналізуються у дослідженнях В. Барана, В. Токарського¹, О. Калакури², М. Мандрик³.

Підписання у серпні 1939 р. в Москві так званого пакту Молотова-Ріббентропа, а також додаткового таємного протоколу, що передбачав поділ “сфер інтересів СРСР та Німеччини” у Європі розв’язав руки Гітлеру у військовій агресії проти Польщі та початку Другої світової війни. У секретному протоколі пакту зокрема зазначалося: “...У випадку перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нар’єв, Вісла і Сян... Щодо південного сходу Європи, з радянського боку визначається інтерес СРСР до Бессарабії. З німецького боку проголошується повна незацікавленість до цих областей”⁴.

Польська армія на момент нападу Німеччини 1 вересня 1939 р. мала у своєму складі 24 піхотні, 8 кінних і одну бронемоторизовану дивізії, 407 бойових літаків, загалом – 440 тис. жовнів. У ході загальної мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до одного мільйона. За різними даними близько 150–200 тис. особового складу польської армії складали українці⁵. Більшість з них сумлінно виконували свій солдатський обов’язок, майже 6 тис. полягли в боях.

Незважаючи на мужність і героїзм польських військових, уже наприкінці першого тижня війни передові частини вермахту досягли польської столиці, зайняли Краків, а в наступний – частину території, яка за московською угодою належала до радянської сфери інтересів. Зранку 17 вересня 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів перейшли радянсько-польський кордон, розпочавши так званий визвольний похід.

Червона армія швидко просувалась територією Західної України. В польській армії почалися випадки дезертирства солдатів-українців і білорусів, які стали набирати масового характеру.

У ті дні газета “Правда” в оперативному зведенні писала, що тільки з 17 по 20 вересня 1939 року частини “Червоної армії роззброїли три піхотні дивізії”, дві кавалерійські бригади і багато дрібних груп польської армії. За далеко неповними даними взято в полон понад 60 тис. солдатів та офіцерів⁶. За вказівкою наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії в м. Бродах, Володимир-Волинському, Волочиську, Кам’янці-Подільському, Олевську, Острозі, Шепетівці та інших місцях були створені приймальні пункти, у яких частини Червоної армії передавали військовополонених органам НКВС. Щоб розвантажити потік військовополонених і посилити моральний розлад польських частин, 23 вересня нарком К. Ворошилов надіслав наказ командуванню Українським фронтом відпускати по домівках військовополонених селян-українців, мобілізованих на території Західної України. А вояків-чехів звільняти, взявши розписку про те, що вони не воюватимуть проти СРСР. Загалом було відпущено 44 тис. українських вояків. За домовленістю з Берліном німецьке командування в свою чергу видало наказ, згідно з яким вояків-українців теж відпускали з полону. Зокрема, тільки через Перемишль до 3 жовтня

їх було передано радянській стороні близько 4 тис. Водночас німцям віддавали військово-полонених з німецької частини Польщі (близько 13 тис. на той же день)⁷.

Під час цієї військової кампанії втрати польської сторони сягали 6–7 тис. полеглих і 10 тис. поранених. За результатами останніх досліджень Червона армія втратила вбитими і пораненими понад 3,5 тис. осіб. Крім цього з польської сторони лише в полон потрапило понад 452,5 тис. осіб, з них 18,8 тис. офіцерів. Війська Українського фронту з 17 вересня по 2 жовтня 1939 року взяли в полон 392,3 тис. осіб, у тому числі 16,7 тис. офіцерів, а війська Білоруського фронту з 17 по 30 вересня – 60,2 тис. осіб, із них 2,1 тис. офіцерів. Ще 19 вересня Л. Берія видав секретний наказ про утворення 8 концтаборів (до 10 тис. кожний) в Осташкові, Юхновську, Козельську, Путивлі, Старобільську та інших містах СРСР. Частина полонених офіцерів у квітні 1940 р. відправили у Катинь. Частина польських військових зуміла врятуватися і перейшла на територію Угорщини (понад 50 тис. осіб), Румунії (близько 25 тис.), Литви (близько 14 тис.) та Латвії (близько 1,6 тис. осіб)⁸.

Ще в ході наступу Червоної армії і взяттям 22 вересня м. Львова уряди Німеччини і СРСР підтвердили демаркаційну лінію між своїми арміями, зафіксовану в серпневих домовленостях. Але вже 25 вересня радянське керівництво запропонувало німецькій стороні новий переділ територій. Бажаючи добитись контролю над Литвою, замість литовських територій Німеччині віддавалися землі межиріччя між Західним Бугом і Віслою, які підпадали під радянську сферу впливу⁹. На той час Червона армія вже перетнула лінію нового кордону і вийшла під Варшаву, Люблін, на Сян. На початку жовтня вона завершила бойові дії і, за наказом Москви, відступила, передаючи німцям територію східної Польщі, де 12 жовтня утворилася Генеральна губернія Третього рейху. Так доля понад мільйонного населення етнічних українських земель Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя знову вирішувалася не за їх власною волею, а політичними амбіціями диктаторів двох держав.

28 вересня 1939 р. в Москві відбулося підписання договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною. Вже 30 жовтня він був ратифікований Верховною Радою СРСР. Новий кордон майже повністю збігався з лінією східного кордону Польщі, яку рекомендувала комісія експертів і британський міністр лорд Керзон від імені Верховної ради союзників між радянськими і польськими військами в липні 1920 року. СРСР дісталася територія 200 тис. км. і 13,2 млн. населення, а Німеччині – 190 тис. км. (22,1 млн. осіб). Водночас були підписані три таємні протоколи, які стосувалися окремих аспектів радянсько-німецьких відносин: про лінію кордону; взаємні зусилля щодо недопущення на своїх території польської агітації, спрямованої проти іншої сторони; про переселення німців (близько 44 тисяч осіб з Галичини і 100 тисяч – з Волині).

1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) доручило Л. Берії і Л. Мехлісу підготувати пропозиції щодо біженців. Згідно підготовлених і затверджених рішень 60 тисяч біженців із західної Польщі заплановано було повернути назад. Але німецька сторона відмовилася приймати таку велику кількість людей. Відтак, начальник штабу Українського фронту М. Ватутін наказав передати 14 тис. біженців НКВС, які ешелонами були відправлені в глибину СРСР. Але потік біженців нестримно зростав. За даними НКВС УРСР до кінця грудня 1939 р. у західних областях України налічувалося майже 150 тис. біженців. Це вихідці із центральних і західних регіонів Польщі, які намагалися уникнути переслідування з боку гітлерівців. Поряд з євреями серед них було чимало поляків, зокрема комуністів і лівих соціалістів, у тому числі Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Едвард Охаб, десятки колишніх політ'язнів і сотні політемігрантів¹⁰.

Одночасно у жовтні 1939 р. було прийнято рішення про демаркацію радянсько-німецького кордону. Створена восени 1939 р. спеціальна комісія, яка налічувала вісім осіб (по чотири від СРСР і Німеччини) вже в лютому 1940 р. завершила роботу, встановивши на новому кордоні завдовжки 1,5 тис. км. понад 2,8 тис. прикордонних стовпів¹¹.

16 листопада 1939 р. між урядами СРСР і Німеччини було підписано угоду “Про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, яка відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, яка відійшла в зону державних інтересів Союзу РСР”. У тексті угоди вказувалося: “Евакуації підлягають лише ті, котрі виявили своє бажання евакуюватися, і по відношенню до яких є дозвіл Головного чи Районного Уповноваженого відповідних сторін. Евакуація є добровільною і тому примусовість не може бути застосована ні прямо ні побічно. Бажання евакуюватися

може бути виражене як усно, так і письмово. Право евакуації поширюється і на осіб, які знаходяться в місцях ув'язнення, а також на осіб, які переслідувалися колишнім польським урядом¹².

Згідно статей угоди евакуйованим дозволялося вивозити з собою: ношений одяг, особистий багаж вагою не більше 50 кг для глав сімей і одиноких і 25 кг для кожного члена сім'ї. Особам, які евакуйовувалися своїм транспортом, дозволялося взяти із собою домашню худобу і птицю, але не більше 2 коней чи однієї пари волів, однієї корови і десяти штук домашньої птиці.

Сторони домовилися, що пунктами перебування головних уповноважених будуть: на території СРСР м. Луцьк, а на німецькій території – міста Холм і Ярослав. Крім цього, районні представництва розміщувалися: німецькі – Бельськ-Подляський, Луцьк, Станіслав, Костополь, Володимир-Волинський, Львів, Стрий; радянські – Бяла, Холм, Грубешів, Ярослав, Белгород, Санок, Лисько, Новий Сонч, Варшава і Лодзь. Евакуацію намічалось розпочати 19 листопада 1939 р., з моменту укладення угоди і завершити до 1 березня 1940 р. На практиці цей процес розтягнувся до червня місяця. Станом на 10 січня 1940 р. на виїзд до Німеччини записалося 28,1 тис. сімей, або близько 110,7 тис. осіб. На початок квітня 1940 р. німецьке населення залишило в західних областях 38.091 будинок, у тому числі у Львівській області – 7.903, Волинській – 10.630, Станіславській – 3.733, Дрогобицькій – 4.222, Тернопільській – 6.449, Ровенській – 5.154¹³.

Звертає на себе увагу і той факт, що заяви на виїзд в окуповану Німеччиною територію подали 1.600 осіб єврейської національності, яким німецька сторона відмовила у праві евакуації з радянської території. Заяви на виїзд були подані і представниками інших національностей – українцями, білорусами, чехами і поляками. Всього на початок червня і 940 р. із західних областей УРСР виїхало до 66 тисяч німецьких жителів. В західні області на цей же період переїхало до 80 тис. осіб, в основному євреї та українці¹⁴.

У грудні 1939 р. між СРСР і Німеччиною було досягнуто остаточної домовленості про обмін біженцями. На цей період у Західній Україні і Західній Білорусії зосередилося від 300 тис. до 500 тис. утікачів, більшість з яких були євреї. На західноукраїнських землях найбільше втікачів перебувало: у Львівській області – 65,2 тис. осіб, Дрогобицькій – 34,8 тис. осіб, Ровенській – 18,9 тис. осіб та Волинській – 18,8 тис. осіб. У Станіславській і Тернопільській областях – відповідно 7,6 тис. і 4,3 тис. осіб. Ще до підписання угоди частина втікачів отримала дозвіл повернутися на свої території. Таких повернулося – понад 44 тис. осіб¹⁵. Зі 105,6 тис. біженців, які залишилися в західних областях УРСР, роботу одержало понад 40 тис. осіб. Решту з них радянська влада спрямувала у східні області України, зокрема у Вінницьку, Житомирську, Чернігівську, Полтавську, Кіровоградську та ін. Однак, зіткнувшись з радянською дійсністю та умовами життя в цих регіонах, біженці масово намагалися повертатися на західні землі, з метою їх подальшого повернення у рідні краї.

Згідно з угодою, передбачався: виїзд польських громадян, за національністю українців і білорусів на схід, а численних біженців, які походили з етнічних польських земель, – на захід,

Робота евакуаційних комісій, з численними уточненнями, фільтраційними заходами перевірок затягнулася до літа 1940 р. Подолавши значні труднощі, певна частина біженців повернулася на рідні землі. Станом на 7 травня 1940 р. західні області УРСР залишили 25,4 тис. біженців, за національністю: 16 тис. поляків, 6,2 тис. українців, 388 німців, 48 євреїв та ін. Всього до початку червня з СРСР до Німеччини виїхало 51,8 тис. біженців. Решті десятків тисяч людей, які прагнули залишити Радянський Союз, німецька сторона відмовила. Більшість з них залишилась на Львівщині. В той же час радянська влада прийняла з Німеччини лише 624 біженців¹⁶.

Завдяки радянсько-німецьким домовленостям у 1940 р. продовжилось подальше приєднання українських земель до складу СРСР. 26 червня 1940 р. радянський уряд направив королівському урядові Румунії ноту з вимогою повернути СРСР Бессарабію і Північну Буковину.

Не знайшовши підтримки в провідних західних країн, вже втягнутих у воєнний конфлікт Румунія була змушена задовольнити вимоги СРСР.

28 червня частини Південної групи радянських військ під командуванням генерала армії Г. Жукова перейшла Дністер і вступила у Чернівці й Хотин, а 30 червня вийшла на нові кордони з Румунією. Обрана на мітингові, що відбувся у перший день визволення у Чернівцях, делегація від населення Північної Буковини одержала повноваження просити Радянський Уряд включити край до складу СРСР і УРСР.

2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української РСР. Водночас зі складу України було вилучено Молдавську Автономну Республіку і приєднано до новоствореної Молдавської РСР. 7 серпня були утворені Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР. До Чернівецької області, крім буковинських земель, увійшла і основна частина Хотинського повіту Бессарабії.

3 липня 1940 р. закінчився час, визначений радянською стороною для виведення румунських військ. На зайнятій території було роззброєно 7, 4 тис. румунських вояків, у тому числі 106 офіцерів, 243 унтер-офіцерів і майже 7,1 тис. солдатів. Їх було направлено в задалегідь підготовлені місця утримання військовополонених румунської армії: табори в Козельську, Путивлі, Старобельську¹⁷.

Невдовзі після вступу Червоної армії в Бессарабію і Північну Буковину у літку 1940 р., розпочала роботу змішана радянсько-румунська комісія, яка вирішувала питання обміну населення. Станом на 7 вересня в Румунію виїхало майже 3,9 тис. осіб переважно румунської національності, а також молдовани, росіяни, угорці, болгари, литовці та ін. Кількість біженців з Румунії до СРСР становила на той же період 157,2 тис., більшість з яких українці і росіяни як колишні солдати румунської армії, що проживали на території Бессарабії і Північної Буковини¹⁸.

В цей же період розпочалися радянсько-німецькі переговори щодо евакуації німецького населення з Бессарабії і Північної Буковини. За даними німецького консульства у Чернівцях на цих територіях проживало близько 80 тис. осіб німецької національності, а також близько 200 осіб, як мали німецьке підданство. Здійсненням переселення займалася утворена у липні 1940 р. Змішана радянсько-німецька комісія з евакуації.

Згідно з Угодою про евакуацію, підписаною урядами СРСР і Німеччини на початку вересня, евакуація мала здійснюватися добровільно. Але на практиці переселення велося примусово, що відповідало політичним інтересам обох держав. Усього на виїзд було зареєстровано понад 133,6 тис. осіб, а виїхало 133,1 тис. Залишене переселенцями майно передавалося місцевим органам влади, а на основі колишніх німецьких господарств створено низку колгоспів і радгоспів, які заселялися селянами з інших районів СРСР¹⁹.

Встановлюючи жорсткі тоталітарні порядки, радянська влада придушувала будь-які прояви непокори. Логічним продовженням більшовицького терору, розпочатого проти населення радянської України у 30-х роках, стали масові депортації. Загалом у 1940–1941 рр. можна виокремити чотири етапи в масових депортаціях мешканців західноукраїнських земель. Перший етап припадав на 10–13 лютого 1940 р. Початок другого етапу припадає на березень–квітень цього ж року. Третій етап розпочався у червні 1940 р. У травні – червні 1941 р. був розгорнутий четвертий етап депортації.

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила секретну постанову № 289-127сс про виселення із Західної України членів сімей військовополонених, які перебували у таборах і в'язницях та колишніх польських урядовців. За цією директивою із західних областей України і Білорусії було депортовано 28.162 сімей, в яких нараховувалося 131.938 осіб. За національною ознакою вони поділялися: поляки – 109.233 особи; українці – 11.720 осіб; білоруси – 10.802 особи; німці – 152 особи; інші – 1.835 осіб. Більшість депортованих було направлено в колгоспи і радгоспи степових районів Казахстану²⁰.

На виконання рішення РНК СРСР від 2 березня 1940 р. Л. Берія дав вказівку наркомун НКВС України І. Сірову по закінченню роботи німецько-радянської комісії провести з 10 – по 20 червня переоблік біженців не прийнятих Німеччиною. Переоблік приписувалося провести під приводом необхідності видачі радянських паспортів всім громадянам, які проживають на території західних областей України, і котрі не отримали паспортів у визначений термін. В результаті проведеної 29 червня 1940 р. операції із західних областей України було депортовано до 80 тис. біженців. За національним складом вони поділялися: поляки – 8.357 осіб; євреї – 64.533 особи; українці – 1.728 осіб; білоруси – 186 осіб; німці – 119 осіб; інші – 1.396 осіб.

Як і осадники, більшість депортованих були направлені в спецпоселення, розташовані у районах лісозаготівель Наркомлісу СРСР: Кіровській, Пермській, Вологодській, Архангельській, Івановській, Ярославській та ін. областях і краях СРСР²¹.

Водночас йшло виселення мешканців так званої 800-кілометрової зони радянсько-німецької прикордонної смуги. Під цю категорію потрапили не менше 10 тис. осіб.

Масштаби примусового обміну населенням, депортацій українців, поляків, німців, євреїв, чехів, представників інших народів 1939–1941 рр. за визначенням багатьох дослідників прирівнюються до радянських репресій періоду колективізації в СРСР у 1930-х років. За неповними даними, радянська влада репресувала в 3–4 рази більше людей, ніж нацисти у зоні німецької окупації, де проживало майже вдвічі більше населення, ніж на приєднаних до СРСР територіях²².

- ¹ Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. – Львів, 2009. – 448 с.
- ² Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на Землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – 508 с.
- ³ Мандрик М.В. Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн: історичний контекст (кінець 1920-х – 1945 рр.). – К.; Чернівці, 2010. – 576 с.
- ⁴ Якобсен Г.А. 1939–1945. Вторая мировая война: хроника и документы. – М., 1995. – С. 95–96.
- ⁵ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 38.
- ⁶ Правда. – 1939. – 21 сентября.
- ⁷ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Вказ. праця. – С. 73–74.
- ⁸ Баран В.К., Токарський В.В. Вказ. праця. – С. 29.
- ⁹ Сергійчук В. Правда про “Золотий вересень” 1939-го. – К., 1999. – С. 11.
- ¹⁰ Калакура О.Я. Вказ. праця. – С. 290–291.
- ¹¹ Илларионова Т.С. Обмен населением между СССР и Германией накануне и в начале Второй мировой войны // Отечественная история. – 2004. – № 4. – С. 59–68.
- ¹² Центральний державний архів громадських об’єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7308. – Арк. 1–2.
- ¹³ Там само. – Арк. 36.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 64.
- ¹⁵ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник док. и мат. – Т. 1. – М., 1985. – С. 110–112.
- ¹⁶ Баран В.К., Токарський В.В. Вказ. праця. – С. 165, 238–239.
- ¹⁷ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне... – Т.1, Кн.1.– С. 205–207.
- ¹⁸ Там само. – С. 224–230.
- ¹⁹ Пасат В.И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. – 1997. – № 2. – С. 99–102.
- ²⁰ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26–44
- ²¹ Архів Служби безпеки України. – Ф. 42. – Спр. 42. – Арк. 8–12.
- ²² Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – С. 227–229.

В статье рассматривается проблема беженцев и военнопленных на западноукраинских землях в 1939–1940 гг.

Ключевые слова: война, военнопленные, беженцы, переселение.

In the article the problem of refugees and prisoners of war in Western Ukraine in 1932–1940 is analyzed.

Key words: war, prisoners of war, refugees, migration.